Lütviyyə Əsgərzadə,
filologiya elmləri namizədi

"Cavidi gözəlliyi axtara-axtara və gözəlliyə salınan işığın izi ilə axıra qədər başa düşmək olar"(6, s. 105). Həqiqətən də, H.Cavid gözəlliklərlə dolu dünyada-hər şeydə bir gözəllik axtarırdı.

Dünya və təbiət gözəlliklərlə doludur. Lakin bu gözəlliyi görmək və duymaq hər kəsə nəsib olmur. Cavid insanda, təbiətdə və dünyada nəinki gözəllik axtarırdı, hətta o insandakı, təbiətdəki və dünyadakı gözəlliyə tapınırdı - desək heç də səhv etmərik. İnsan adətən dünyaya gələndən Allahı axtarır, ona sevgi ilə yaşayır. Cavid isə gözəlliyi və sevgini özünə Tanrı sayırdı.

"Afət" əsərində mühit və gözəllik problemi

Bir şərqli kimi Cavidin gözəllik meyarı çox maraqlıdır. Görəsən Cavid üçün gözəllik nə idi və ya gözəlliyin meyarı nə ilə ölçülürdü? Gözəl deyəndə Cavid hansı gözəlliyi, insanın estetik görüntüsünümü nəzərdə tuturdu, yoxsa mənəvi gözəlliyini?

Bu suala cavab tapmaq üçün Cavid yaradıcılığına nəzər salmaq kifayətdir. Çünki bu sualın cavabını onun yaradıcılığında tapmaq mümkündür. Cavidin "Mən gözəllərdə gözəl ruh araram. Ruhu düşkünləri çirkin sayaram" misraları elə bu suala verilmiş cavabdır. Yəni estetik görünüşünə görə gözəl görünmək hələ gözəl olmaq deyil. Mənəviyyatca, insan daxilən də gözəl olmalı, yəni "gözəl ruh"a sahib olmalıdır. Yəni əsl gözəllik mənəvi gözəllikdir. İnsanın mənəvi dünyası gözəldirsə, ruhu gözəldirsə özü də gözəldir. Çünki insanın daxili dünyası zahirinə də işıq salır. Xarici görünüşü, hüsn gözəlliyi, yəni estetik görüntüsü gözəl olan insanın daxili çirkindirsə, ruhu düşkündürsə ona gözəl demək olmaz. Bu həqiqətən də, belədir. Deməli, əsl gözəl həm zahirən, həm də daxilən gözəl olandır. Lakin bəzən H.Cavidin gözəllik və qadın anlayışına cavab axtaran zaman çox qəribə və ziddiyyətli məqamlara rast gəlmək olur, məs: "Afət" əsərində.

Afət zahirən gözəl, kübar cəmiyyətə məxsus bir qadındır. Hətta o qədər gözəldir ki, özü belə öz gözəlliyinin vurğunudur. Bu gözəllik Afətdə özünüsevmə, özünəvurğunluq, eqoistlik yaradıb. Bəs görəsən Afətə mənəvi cəhətdən gözəl demək olarmı?

Bu suala da, H.Cavidin təbirincə yanaşsaq deməliyik, bəli. Çünki Afət sevir, sevməyi bacarır, duyur. Ən azından bunun üçün ona mənəviyyatsız qadın demək olmaz. Demək, həm zahirən, həm də daxilən Afət gözəldir. Lakin hər gözəllikdə də bir çirkinlik var. Afət gözəldir, sevir-sevilir, Afət çirkindir, çünki bir neçə insanın faciəsini yaradır. Lakin Afətin də faciəsini yaradan var, bu da əri Özdəmirdir, Özdəmirin sərxoşluğu, əyyaşlığıdır. Özdəmir Afəti təhqir edir: "Qadın çox körpə ikən təzə bir çiçək, sonra şətarətli bir kələbək, daha sonra fuşnukar bir mələkdir. Yalnız bəziləri, əvət, bəziləri isə çamurlarda gəzən bir ördək, azğın və hərcayi bir ördəkdir" (1, s. 348). Düzdür, bu təhqirdə Afətin də payı var, lakin Özdəmirin sözləri ilk növbədə bir kişi kimi özünə, kişiliyinə təhqirdir. Onu bu hala salan sərxoşluğu və əyyaşlığı, süründüyü kübar cəmiyyətin yüngül qanunları və davranışlarıdır. Əslində bu cəmiyyətdəki kübarlıq dırnaqarasıdır. Bu cəmiyyətin özünəməxsus adətləri var ki, bunlardan biri də yüngül əyləncəni və davranışı "yeniləşmək" kimi qəbul etmələridir. Bu "yeniləşmə"nin türk ailələrinə qədər gəlməsi, bir türk ailəsinin bu dərəcədə "yeniləşmə"si və bu "yeniləşmə"ni bu şəkildə qəbul etməsi bu cəmiyyətin və bu cəmiyyətə məxsus insanların faciəsini yaradır. Normal əxlaq qaydalarına əməl edən Ərtoğrul "hala əski qafa ilə düşünürəm, hənuz bir türlü yeniləşəmədim" söylər (1, 355). Burada ən çox yeniləşən isə Özdəmir və Afətdir. Özdəmirin: "fəqət mən ... mən isə yeniləşdim; əski qafamla bərabər yeniləşdim, daha doğrusu məni yeniləşdirdilər. Sevgilim və rəfiqəm, bu gözəl Afət məni yeniləşdirdi. İştə onu da bu doktor, doktor Qaratay yeniləşdirmiş (Qəhqəhə). Əvət, o yeniləşdirmiş... (1, s. 355).

Bir şərqli gəncin bu qədər "yeniləşmə"si onun faciəsi deyilmi?

Bu cür "yeniləşmə" Türkiyə aristokrat mühitinin və kübar cəmiyyətinin eybəcərliyi-dırnaqarası aristokratlığı deyilmi? Bu yeniləşmə Avropa burjua əxlaqının Şərqə ekspansiyası deyilmi? Qərbin Şərqə təsiri deyilmi? Bu təsirin altına düşmüş bir mühitdə

yaşayanların faciəsinə səbəb də məhz elə bu mühitdir. Bu təsirə uyaraq yaşayanları Ərtoğrul "zəncirsiz divanələr" adlandırır. Belə bir mühitdə yaşaması Afətin gözəlliyini onun faciəsinə, Özdəmirin yeniləşməsi və bunu öz dilinə gətirməsi də onun faciəsinə səbəb olur. Burada kübarlıqla eybəcərlik, gözəlliklə çirkinlik, acıyla şirin bir-birinə qarşıdır. Bu mühitdə gözəllik dərk olunmur, gözəllik qiymətini almır və gözəlliyin faciəsini yaradır.

Afət xaraktercə heç kimə bənzəmir. Bütün qanunların xilafında yaradılmış bir məxluqdur. Özünün də dediyi kimi: "Mənim hər sevincimdə bir fəlakət, hər fəlakətimdə bir bəxtiyarlıq var. Mən düşmanıma məftun olurum, sevgilimi cəllad kimi boğazlayıram. Əvət mən ağlarkən gülərəm, gülərkən ağlaram" (1, s. 373).

Qaplanın sözləri ilə desək "təbiəti də gözəlliyi kimi müstəsna" Afətin xarakteri və güclü ehtirasları onun ərinin və qızının faciəsini yaradır. Əsərdə Cavid məhəbbətin müxtəlif xarakterli insanlarda fərqli təzahürünü göstərmək istəyirdi. Bu da T.Məmmədin də dediyi kimi "O bir şəxs üçün ali bir hiss, başqa birisi üçünsə şüurun nəzarət və idarə gücü çatmadığı bir yaşantı idi" (4, s. 17.8).

Əsərdəki güclü dramatizmə səbəb Afətin xarakteridir. Afət bu xarakterini qarşılaşdırıldığı obrazlarla davranışlarında büruzə verir. Onun xarakterində ikiləşmə var; belə ki, Afətdə ehtiras çox güclüdür, bu ehtiras sevib-sevilmə ehtirasıdır. O özü özünü anlayır, dərk edir, lakin özünə və ehtiraslarına qadağa qoymağa gücü-qüdrəti çatmır. Afət özünü hamıdan gözəl duyur, nə etmək istədiyini bilir, lakin ehtiraslarının əlində oyuncağa çevrilir. Düzdür, onun oyuncağa çevrilməsində ərinin və yaşadığı mühitin də rolu çoxdur. Əsərdə gözəlliklə çirkinlik, sevgi ilə riyakarlıq, yüksəlişlə alçaqlıq, yüksək hisslərlə yaşayan Afətlə "xain mühit" adlandırılan, bir cəmiyyətdə və bir yerdə üzüzədirlər ki, bunu T.Əfəndiyev çox doğru olaraq belə səciyyələndirir: "cəmiyyətin insan idealına uyğun gəlməyən qaydaları ilə adi adamlar arasında deyil, bu qaydalardan öz mənafeyi üçün faydalana biləcək təbəqələr arasında uçurum yaranır" (5, s. 139). Əsərdəki faciəni törədənlər və faciəyə məruz qalanlar kübar cəmiyyətə, yüksək cəmiyyətə mənsubdurlar. Bu mühit Afəti və Ərtoğrulu qane etmir. Mühitlə bu insanların arasında dərin bir uçurum yaranır. Afət də bu uçurumun qarşısındadır və onu bu uçuruma sürükləyən Özdəmirdir, onun sərxoşluğu və qadınına sahib çıxa bilməməsidir. Və bir də, Afətin də dediyi kimi "xain mühitdir. Bu mühit "insanın üzünü güldürmür", "arzuların puç edir", "məhəbbət və gözəlliyi" məhv edir. Gözəlliyi çirkinləşdirir, məhəbbəti nifrətə çevirir. Əksikliklərlə dolu silsilə yaranır. Gözəllik və çirkinlik, məhəbbət və nifrət, sevgi və qəhər, göz yaşı və kədər, şirin və acı. Afət nə qədər gözəldirsə, yaşadığı mühit bir o qədər gözəlliyə qarşı biganə və nifrətlə doludur. Belə çirkin bir mühitdə gözəllik və sevgi çirkinləşir, məhvə doğru yol alır. Belə "çirkin mühit"də "gözəlliyin düşməni", yüksək cəmiyyətin üzvlərindən biri də doktor Qarataydır.

Afət "gözəllik aşiqi və məhəbbət yolçusu" məcaraçı Qaratayın qurbanıdır. Üzdə Qaratay kübar görünsə də, batində bir o qədər iyrəncdir, gözəllik aşiqi kimi görünsə də, gözəlliyə düşməndir, çünki o gözəlliyi qoruyan, sevən deyil, əksinə öz zövqü üçün hər hansı bir gözəlliyin üstünə bir çirkinlik tülü salandır. İblis təbiətli Qaratay sanki pusqudadır. Afətin əyyaş ərinə qarşı sevgisizliyindən bəhrələnərək şirin dilini işə salır, bu yolda Afəti qatil belə etməkdən çəkinmir. Xoşbəxtliyini Qaratayla məhəbbətində tapacağına inanan Afət aldanır. Məhəbbət haqqındakı bütün fikirləri puç olur. Qadınlarla yalnızca əylənən Qaratay unudur ki, qadın sevəndə qatil belə ola bilir. F. Nitsşenin belə bir fikri var: "Sevən qadından qorxun! Çünki o heç bir qurbandan çəkinmir, özgə nə varsa onun üçün dəyərini itirir".

Qaratay da Afətlə əylənirkən bu oyunun sonunun nə olduğunu heç düşünmür. Nə Afətin, nə də özünün sonunun. Belə ki, Afətdən sonra Altunsaça evlənmək istəyir. Özdəmirdən fərqli olaraq Afət həyatının mənasını, xoşbəxtlik və səadətini Özdəmirdə görür, lakin o bu fikrində yanılır. Ondan səadət və xoşbəxtlik uman Afəti rədd etməklə "rəzilliyin və eybəcərliyin" rəmzinə çevrilir. Obrazın bu səciyyəsini tənqidçi M.Əlioğlu çox gözəl mənalandırır: "Əsərdə gözəlliyi, məzmunlu insan həyatı uğrunda mübarizə əzmini təmsil edən Afətdirsə, gözəlliyə zidd çıxan mühiti və gözəlliyi başa düşməyən, onu bəkləyən eybəcər varlığın rəmzi doktor Qarataydır" (2, s. 82).

Afət gəncdir, gözəldir, qəlbi sevgi ilə doludur. Təmkinli və ləyaqətini qoruyandır. Mərhəmətli olsa da, qəddarlığı da var. Afətə görə Qaratayın onu rədd etməsi gözəlliyə, sevgiyə qarşı təhqirdir. Afətin sevgisi ilə əylənmək onun ruhuna qarşı təhqirdir. Afəti rədd etmək eybəcərliyin gözəllik üzərində qələbəsidir. Bunu belə qoymaq olmaz, eybəcərliyin gözəlliyə biganə və unutqanlığını, gözəlliyə qarşı qələbəsini Afət qəbul etmir və edə də bilməz. Afət gözəllik və sevgiyə "unutqanlıq və biganəliyin" intiqamını alır. İntiqamı isə çox dəhşətlidir. Afət dəlilər kimi sevdiyi Qaratayı öldürür və sonra da özünü öldürür. Afət sevməyi bacardığı kimi, öldürməyi də bacarır. Yaşatmağı bacardığı kimi, məhv etməyi də bacarır. Vaxtı ilə gözəlliyi önündə diz çökən Qaratayın gözəlliyə qarşı biganə liyinin qisasını alır. Eybəcərlik gözəlliyi deyil, gözəllik eybəcərliyi məhv edir. Burada qəribə bir paradoks əmələ gəlir. Düşünürsən; Cavid gözəlliyə qarşı biganə olanları, gözəlliyə qıyanları ölümə məhkum sayırdı, yoxsa gözəlliyi duymayanlar - mənən ölülər ölsə yaxşıdır - qənaə-tindədir?

Gözəllik ləkə götürmür. Gözəlliyi ləkələyən və onu qiymətləndirməyi bacarmayan Qaratay bu gözəlliyin qarşısında çox çirkin və eybəcər görünür. Qaratayın ölümü eybəcərliyin ölümüdürsə, həm də gözəlliyin eybəcərliyə qalib gəlməsidir. Lakin gözəlliklə eybəcərlik tam bir-birinə ziddir. Gözəllik qalib gəlsə də, eybəcərliyin kölgəsi hər zaman gözəlliyi bir sis kimi bürüyür. Və sonunda gözəlliyin rəmzi olan Afət də ölür. Asif Atanın sözləri ilə desək: "Afət göy təmizliyi, göy qüdsiyyəti axtarır, aldanır, öz əli ilə yaratdığı bütü və özünü məhv eləyir".

Gözəllik eybəcərliyə qalib gəlsə də, yaşadığı eybəcərliklər də Afətin ölümünə səbəb olur. Afəti ölümə sürükləyən bir az da onun "xəstə ruhu"- xarakterindəki anormallıqdır. Gözəlliklə "xəstə ruhun" çarpışmasıdır. "Gözəl sevimlidir cəllad olsa da" qənaətindəki fikrə inanmaq bir az çətin olur. Cəlladlıq gözəlliyi məhv edir. Digər tərəfdən "Ruhu düşkünləri çirkin sayan" Cavidin mənəvi "Gözəllik" haqqında fikirləri maraqlıdır. Mühit qadına, gözəlliyə qarşıdırsa, o zaman gözəllik məhvə məhkumdur. Bunu Afət belə ifadə edir: "Bütün mühit və qanunlar onlara düşmən, bütün din və adətlər düşmən, bütün kainat və təbiət düşmən. Çünki zəifdirlər, onunçün də haqsızdırlar".

Məncə izaha ehtiyac belə yox. Hər şey qadına düşmən... Mühitin, qanunların, din və adətlərin, bütün təbiət və kainatın düşmən kəsildiyi qadın. Sözsüz ki, belə bir mühitdə gözəllik məhvə məhkumdur. Məhəbbəti gözəllik yaradır. Gözəllik və məhəbbət mühitin sərt və amansız qanunları ilə üz-üzədi, əksikliklərlə dolu həyatda gözəlliyin yaşaması mümkün deyil. Burada - "Afət" əsərində H.Cavid həm "çirkin mühit"lə gözəlliyin ziddiyyətini, həm də insanın iç dünyasına məxsus ehtiraslardan və bu ehtirasların ziddiyyətini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. *H.Cavid. Əsərləri IV cilddə, II cild. Bakı. Yazıçı. 1982.*
2. *M.Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı. Azərnəşr. 1979.*
3. *V.Osmanlı. Azərbaycan romantikləri. Bakı. Yazıçı. 1985.*
4. *T.Məmməd. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı poetikası. Bakı. Elm. 1999.*
5. *T.Əfəndiyev. H.Cavidin ideyalar aləmi. Bakı. Yazıçı. 1985.*
6. *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlər. Y.Qarayev.H.Cavidin poeziyası. Bakı. Elm. 1985.*

Naxçıvan Dövlət Universitetinin ədəbiyyatşünaslıq kafedrası tərəfindən təqdim edilib - 13.12.2006
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor T.Əhmədov.

The problem of surroundings and beauty in the play of "Afet"

Summary

One of the distinguished member of the Azerbaijan literature Huseyn Cavid's "Afet" have been analised from the mastery point of view in this article. Here the main problems of surroundings and beauty have been put in the centre of attention.

Проблема среды и красоты в произведении «Афет»

Резюме

В статье с точки зрения искусствоведа рассматривается произведение выдающегося азербайджанского драматурга Г.Джавида «Афет», поднятые проблемы среды и красоты в пьесе особо подчеркиваются.